

та м. Сталіно. У 1957 р. в межах діяльності Київського, Харківського та Сталінського телецентрів налічувалося майже 250 тис. телевізорів. Водночас велося будівництво нових телецентрів і ретрансляторів.

Унаслідок прискорення розвитку легкої та харчової промисловості покращилося постачання населення товарами широкого вжитку. Саме в 1950-х роках в оселях жителів України почали з'являтися такі звичні нині речі, як холодильники, швейні та пральні машини, телевізори, магнітофони. Збільшилися витрати громадян на придбання швейних виробів, культтоварів, побутової техніки, мотоциклів, що свідчило про певне зростання рівня життя населення. До віддалених сіл почали прокладати дороги з твердим покриттям, проводити електричний струм і навіть водогін. Міське населення теж відчувало поліпшення свого життя. Наявність побутової техніки сприяла полегшенню життя багатьом тисячам людей.

Попит населення на окремі товари перевищував пропозицію, а значна кількість споживчої продукції не відповідала затвердженим нормам і стандартам. Частими були нарікання населення, викликані недоліками в роботі, низькою культурою обслуговування в торгівлі та мережі побутових майстерень.

Хоча реформи М. Хрущова не принесли бажаних результатів, усе ж вони сприяли суттєвим змінам у житті українського суспільства. Контраст із сталінським періодом правління був разючим, хоча життєвий рівень людей, як і раніше, суттєво відставав від західного.

На початку 1960-х років дедалі очевидніше проявлялися негативні наслідки непродуманого реформаційного експериментування. Дефіцит товарів, різке підвищення роздрібних цін на м'ясні та молочні продукти, заморожування заробітної плати, відмова від обіцяного зниження прибуткового податку — усе це знову законсервувало надто низький рівень життя народу.



перевірте свої знання

1. Визначте причини, які спонукали М. Хрущова до проведення управлінської реформи. Розкрийте її сутність.
2. Чому партійно-державне керівництво обмежилось лише управлінською реформою?
3. Доведіть, що управлінська реформа не призвела до децентралізації економіки.
4. Яких успіхів досягла українська економіка внаслідок реформи? Чому вона доволі швидко вичерпала свої можливості?
5. Наведіть приклади успішного розвитку української промисловості. Які негативні сторони при цьому проявлялися?
6. Розкрийте причини та прояви успішного розвитку сільськогосподарського виробництва до 1958 р.
7. Проаналізуйте обставини, які спричинили новий спад сільськогосподарського виробництва після 1958 р.
8. Визначте риси радянської господарської системи, які розкрила «кукурудзяно-горохова епопея».
9. Визначте причини успіхів і невдач у заходах, проведених М. Хрущовим.

10. Проаналізуйте основні напрями соціальної політики М. Хрущова, виокремивши прояви, які народ підтримував чи засуджував.
11. Які зміни відбулися в повсякденному житті людей за часів керівництва М. Хрущова?

### § 13. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ, ОСВІТА І НАУКА

- Чому Радянський Союз, маючи дуже вагомі напрацювання в академічній науці, завжди відставав у прикладних науках, у втіленні наукових досягнень у виробництво?

#### 1. Науково-технічна революція.

Побудова ядерних реакторів, створення ЕОМ (комп'ютерів), космічних апаратів, штучних синтетичних матеріалів із заздалегідь заданими властивостями в середині ХХ ст. привели до поєднання науки, техніки і виробництва, а головне, — перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Це спричинило якісний революційний стрибок у розвитку науки, техніки та матеріального виробництва, що отримав назву «науково-технічна революція» (НТР).

Застосування наукових відкриттів у виробництві викликало кардинальні зміни в техніці. З'явилися машини нового покоління, робота яких уже не залежала від психологічних і фізіологічних можливостей людини (швидкості реакції, довготривалої концентрації уваги, точності рухів, сили та ін.), оскільки вони були оснащені автоматичними керуючими пристроями, електронно-обчислювальною технікою. На основі машин нового покоління здійснювалася комплексна механізація й автоматизація виробництва.

НТР змінила роль людини на виробництві. З живого додатка до машини, оснащеного органами чуття, тобто з традиційного робітника, який займався насамперед фізичною працею, він перетворився на творчого налагоджувача, оператора, який виконує інтелектуальну роботу та потребує постійного підвищення загальної та фахової освіти.

НТР створила можливості для вдосконалення традиційних механічних технологій, а головне — започаткувала принципово нові виробництва, засновані на фізичних (лазерних, плазмових, електронно-променевих та ін.), хімічних, а пізніше — біохімічних технологіях.

НТР зумовила прискорений розвиток науково містких виробництв, приладобудування, електротехнічної промисловості, електронного машинобудування та насамперед виникнення в машинобудуванні нової галузі — виробництва гнучких автоматизованих систем (ГАС), які дали змогу розширювати та модернізувати виробництво, швидко налагоджувати його на випуск нової продукції за лічені дні, а то й години.

До створення перших ГАС світова наука розпочала свій поступ ще в 1947 р. Тоді американські вчені винайшли транзистор, що замінив електронні лампи. Це дало змогу в 1950 р. збудувати верстат із числовим програмним управлінням.

У 1957 р. була виготовлена перша у світі мікросхема, що дало можливість незабаром створити першого гнучкого промислового робота.

Однак усі ці зміни були характерні для західного світу, який здійснював післявоєнну відбудову та розвиток господарства, використовуючи досягнення НТП. В Українській РСР в основу відбудови була закладена сталінська примітивна схема індустріалізації, ґрунтована на довоєнних технологіях, орієнтована на розширене видобування вугілля, виплавлення металу — головного компонента для виробництва тодішньої зброї.

У середині 1950-х років розвиток провідних держав світу наочно продемонстрував радянському керівництву, що традиційні галузі (вугільна, металургійна, важке машинобудування), які були особливо розвинені в Українській РСР, уже не визначають рівень економічної могутності. Усвідомивши загрозу економічного та воєнного відставання, пленум ЦК КПРС у липні 1955 р. поставив на порядок денний питання «науково-технічної та промислової революції».

Незважаючи на всі політичні заклики та реальні зусилля, радянське керівництво не змогло провести повноцінну науково-технічну революцію в СРСР. Вона майже не торкнулася виробництва товарів народного споживання. Для цього командна радянська економіка не запропонувала робітникам ніяких економічних стимулів. Разом із тим командна економіка завжди вирізнялася своїми надзвичайними мобілізаційними можливостями, маючи змогу на власний розсуд спрямовувати ресурси з одних виробничих галузей і сфер суспільного життя в інші.

Оскільки у світі розпочалася «холодна війна», а партійно-державне керівництво сприймало міжнародні відносини крізь призму класового протистояння, «боротьби між світом соціалізму та світом капіталізму», капіталовкладення для розгортання НТР у СРСР були спрямовані не у виробництво товарів групи «Б», що дало б змогу проводити активну соціальну політику, а у військово-промисловий комплекс (ВПК). Тому головною особливістю НТР у СРСР став її розвиток у надрах ВПК, зв'язок передової радянської науки не з виробництвом взагалі, а з виробництвом озброєнь. Зусилля вчених були спрямовані передусім на створення нових зразків зброї, що могло б, на думку розпалювачів «холодної війни», забезпечити Радянському Союзу перевагу в протистоянні із Заходом.

Щоб не розпочинати створення нових галузей і виробництв «із нуля», було вирішено налагодити імпорт сучасного устаткування і технологій із Заходу. Це



128

Юрій Гагарін

все більше прив'язувало радянську економіку до західної, робило її технологічно вторинною, усупереч бажанню радянського керівництва. Це дало можливість швидко побудувати найбільший у світі ракетобудівний комплекс із десятками тисяч науковців, інженерів, робітників у Дніпропетровську. Їхніми зусиллями була створена міжконтинентальна балістична ракета. **4 жовтня 1957 р.** був запущений *перший штучний супутник Землі*. **12 квітня 1961 р.** радянський космічний корабель доставив на навколосемну орбіту першого у світі космонавта — **Юрія Гагаріна**.

Розгортання НТР, нехай і однобічне, зумовило зміну відносин між державним керівництвом і науковцями. До вчених почали прислухатися, вони отримали можливість

ознайомлюватися з досягненнями зарубіжних колег, виїздити в закордоні відрадженьня для участі в міжнародних з'їздах, конференціях, симпозиумах. Наукові установи УРСР стали відкритішими для візитів іноземних учених.

Держава почала сприяти створенню наукових товариств. Лише в 1959 р. почали діяти товариства — біологічне, фізіологічне, біохімічне, охорони природи, сприяння розвитку продуктивних сил та ін. Послаблення адміністративного тиску та збільшення довіри до вчених сприяли розвитку української науки, насамперед природничих і технічних напрямів.

Друга половина 1950-х — початок 1960-х років вважається найдинамічнішим часом в історії української науки.

## 2. Реформи освіти.

Розпочинаючи реформи, влада не залишила поза увагою народну освіту з двох причин: через програмні ідеологічні заяви про турботу справами освіти та реальні потреби виробництва. У грудні 1958 р. був прийнятий закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», а у квітні 1959 р. відповідний закон був прийнятий і в Україні, згідно з яким передбачалася структурна перебудова загальноосвітньої школи. Замість 7-річної була запроваджена 8-річна обов'язкова освіта, яка давала учням загальноосвітні та технічні знання. 10-річні середні школи були реорганізовані на 11-річні.

У школах розпочалося створення матеріальної бази для освоєння учнями однієї з масових професій. Закон передбачав залучення молоді з 15–16 років до суспільно-корисної праці. Стратегічним напрямом роботи школи визначалася політехнізація, зміцнення зв'язку навчання з виробництвом. З цією метою запроваджувалося виробниче навчання. У школах створювалися учнівські виробничі бригади різного профілю. Щоб забезпечити їх кваліфікованими керівниками, у педагогічних вузах велася підготовка вчителів виробничого навчання. Після закінчення школи закон обов'язково пов'язував навчання з «виробничою працею в народному господарстві».

Оскільки запровадження загальної 8-річної освіти наштовхувалося на серйозні кадрові проблеми, була суттєво розширена мережа заочної освіти та збільшено можливості підготовки педагогічних працівників в інститутах і університетах на близьких за фахом факультетах. Наприкінці 1950-х років у школах України працювало багато талановитих учителів. Саме тоді розпочав свою роботу директор Павлівської середньої школи на Кіровоградщині, заслужений учитель УРСР, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР **Василь Сухомлинський**. Школа, якою він керував, досягла високих показників у навчально-виховній роботі.

У ході шкільної реформи запроваджувалися нові типи навчальних закладів. З'явилися школи-інтернати, які створювалися не



Василь Сухомлинський з учнями Павлівської середньої школи. 1962 р.

лише для сиріт, а й для дітей із малозабезпечених і неповних сімей. Прийом учнів до такої школи відбувався за бажанням батьків за символічну плату, для сиріт — безкоштовно. Учні в школах-інтернатах перебували на повному державному утриманні (харчування, одяг, підручники). Навчання тісно поєднувалося з трудовим вихованням дітей і позашкільною роботою. Наприкінці 1950-х років в Україні діяло понад 90 шкіл-інтернатів, де навчалося майже 25 тис. учнів. Тоді ж в Україні почали працювати школи продовженого дня. І ті, і ті школи були зручними для сільської місцевості, оскільки вони були переважно початковими.

З 1959 р. почали створюватися перші спеціалізовані школи, у яких учні поглиблено вивчали фізику, математику, хімію, біологію, іноземні мови. Цей тип шкіл призначався для цілеспрямованої підготовки учнів до вступу на відповідні факультети вищих навчальних закладів. Наприкінці 1950-х років почали працювати перші зразково-показові школи — орієнтири вдосконалення для звичайних шкіл. У ці роки активно велося будівництво шкільних приміщень — кількість денних середніх шкіл республіки до 1960 р. зросла майже вдвічі.

Швидке зростання технічного рівня виробництва зумовлювало дедалі вищі вимоги до фахового рівня працівників усіх галузей народного господарства. З метою поповнення кваліфікованої робочої сили була суттєво розширена мережа професійно-технічних училищ, які водночас із професією давали молодим робітникам і середню освіту. У першій половині 1960-х років загальна кількість профтехучилищ порівняно з 1950-и роками зросла майже в 1,5 раза, а сільських — більше як удвічі. Усього в училищах і школах професійно-технічного навчання УРСР наприкінці 1950-х років навчалося понад 210 тис. учнів.

Держава зосередила значну увагу на розширенні підготовки різноманітних фахівців для роботи за традиційними та новими спеціальностями в системі вищої та середньої спеціальної освіти. На початку 1960-х років республіка мала вже 135 вищих навчальних закладів, де навчалися 417 тис. студентів. Водночас в Україні діяли 595 середніх спеціальних навчальних закладів, де навчалося майже 400 тис. учнів. Наприкінці 1950-х років багато вищих навчальних закладів перейшли із союзного в республіканське підпорядкування. Для забезпечення швидкого приросту фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою держава розширювала вечірню та заочну форми підготовки. Якщо в 1950–1958 рр. кількість студентів стаціонару збільшилась у 2 рази, то на заочних і вечірніх відділеннях — у 3–7 разів.



#### історичний факт

На 10 тис. мешканців України в 1963 р. припадало 129 студентів. Це було більше, ніж у деяких економічно розвинутих країнах світу, менше, ніж у Росії, де на 10 тис. осіб припадав 161 студент. До того ж українців, частка яких у загальній кількості населення республіки становила 75 %, серед студентів вищих навчальних закладів України було лише 60 %. Значною мірою це спричинило до зросійщення вищої школи. Оскільки викладання в сільських школах велося українською мовою, то для багатьох випускників сільських шкіл двері вищої школи були зачиненими.

Реформа потребувала суттєвого збільшення фінансування освіти. Протягом 1950-х років асигнування на освіту становили 10 % від національного доходу — найвищий показник у тогочасному світі.

Незважаючи на витрачання значних коштів, у всіх ланках освіти було чимало недоліків. Багато навчальних закладів мусили вдовольнятися незадовільною матеріальною базою, недостатньо кваліфікованим складом викладачів. У школі бракувало навчальних посібників, приладів і обладнання для лабораторій, навчально-виробничих майстерень. Усе це, звичайно, перешкоджало повноцінній реалізації реформ у галузі освіти.

### 3. Здобутки науки.

Друга половина 1950-х — перша половина 1960-х років — найдинамічніша доба в історії української науки. Саме тоді було створено багато нових установ, особливо в напрямках, яких потребував розвиток військово-промислового комплексу. Характерною особливістю розвитку науки стало наближення мережі науково-дослідних установ до виробничої бази.

Інститут електрозварювання ім. Є. Патона розробляв нові технології автоматичного зварювання, що вивело СРСР на перше місце у світі в галузі зварювальної техніки. В Інституті проблем матеріалознавства, заснованому в 1955 р., розроблялася прогресивна технологія порошкової металургії. Того ж року організований Інститут металофізики. Його вчені створили жароміцні сплави для реактивної техніки.



#### історичний факт

Щорічно кількість науково-дослідних установ збільшувалася. Якщо на початку 1951 р. в республіці налічувалося 462 наукові установи, де працювали понад 22 тис. науковців, то в 1958 р. їх число зросло до 487, а кількість наукових співробітників до 36,5 тис.

Головним науковим закладом республіки була Академія наук УРСР, яку з 1962 р. очолив академік **Борис Патон**.

До складу АН УРСР уходили Київський, Донецький, Дніпропетровський, Харківський, Південний (з центром в Одесі) та Західний (з центром у Львові) наукові центри, які об'єднували понад 80 науково-дослідних установ. У них працювали понад 80 тис. науковців. Крім наукових установ АН УРСР, у республіці діяла широка мережа галузевих і університетських науково-дослідних організацій і підрозділів: кафедр, лабораторій, науково-дослідних інститутів, секторів тощо. Згідно зі статутом 1963 р., АН УРСР підпорядковувалася Раді міністрів УРСР та Президії АН СРСР.

У 1955 р. був створений Інститут радіофізики та електромеханіки, у 1960 р. — Фізико-технічний інститут низьких температур, у Києві запрацював дослідницький атомний реактор.



Академія наук УРСР. м. Київ.  
1950-і роки



Ігор Курчатов



Віктор Глушков

Учені харківських інститутів спеціалізувалися в галузі металургії, ядерної фізики, ядерної енергетики, керованих термоядерних реакцій тощо. Науковці цих закладів узяли участь у виконанні програми з розвитку ядерної енергетики, якою керував відомий радянський фізик-ядерник **Ігор Курчатов**.

Помітних успіхів в Україні досягла кібернетика. У 1957 р. в складі АН УРСР почав діяти Обчислювальний центр на чолі з **Віктором Глушковим**. Він працював над створенням обчислювальних машин для управління виробничими процесами, розробляв теорію швидкодіючих ЕОМ. Звичайно, кібернетики того часу займалися також оборонною тематикою: створенням приладів для наведення на ціль літаків-винищувачів і зенітних ракет, визначення координат точки запуску ворожих ракет.

Українські науковці та інженери спроектували та збудували цифрову машину «Київ» (1960), першу в СРСР машину широкого профілю «Дніпро» (1961), машини «Промінь» (1962), «Мир» (1964) та ін. У 1962 р., урахувавши кваліфікацію співробітників та наукові досягнення, Обчислювальний центр був перейменований на Інститут кібернетики АН УРСР. За цикл праць з теорії цифрових автоматів директор інституту академік

В. Глушков був відзначений Ленінською премією. Під його керівництвом укладена та видана українською мовою перша у світі «Енциклопедія кібернетики».

Над замовленнями ВПК активно працював Інститут механіки. Він займався розробкою рекомендацій щодо подолання вібрацій корпусів міжконтинентальних балістичних ракет, теорією конструктивної міцності пластмас для ракетної техніки, проектованої Дніпропетровським конструкторським бюро «Південне».

Світового визнання досягнули українські учені в галузі точних наук. Серед них надзвичайно вагоме місце займали розроблені наприкінці 1950-х років академіком **Миколою Боголюбовим** нові методи квантової теорії поля та статичної фізики. Це дало змогу обґрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.

Відповідно до потреб оборонної галузі швидко розвивалися різні напрями фізичної науки. Фундаментальні дослідження проводились у галузі фізики твердого тіла та низьких температур, фізики напівпровідників, радіофізики,



Перший штучний алмаз

теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії. Інститут фізики в 1960 р. ввів у дію ядерний реактор, що дало можливість розвивати дослідження фізики атомного ядра. Того ж року на базі Інституту фізики було створено Інститут напівпровідників. Колектив Українського науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР у 1961 р. вперше у світі одержав штучні алмази.

Величезних успіхів досягла програма створення космічної техніки. Вона також здійснювалася не лише заради наукових, а й військових завдань розробки міжконтинентальних ракет. З 1956 р. генеральним конструктором космічних апаратів став уродженець Житомирщини **Сергій Корольов**. 11–15 серпня 1962 р. здійснив космічний політ навколо Землі перший космонавт **Павло Попович**, українець за походженням.

Важливими здобутками характеризувалася робота багатьох учених у галузі медицини. У середині 1950-х років під керівництвом **Миколи Амосова** розпочалася теоретична розробка та впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

Атмосфера лібералізації позитивно позначилася на розвитку гуманітарних наук. Дослідники вперше отримали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Урізноманітнілася тематика досліджень. Разом із партійними функціонерами на її визначення істотно впливали вчені. У ті роки світ побачили змістовні збірники архівних документів і матеріалів.

Попри успіхи в царині фундаментальних і прикладних досліджень, Україна залишалася науковою периферією СРСР. Цьому насамперед сприяла радянська практика переміщення талановитих учених на роботу до Москви, де концентрувалися головні наукові центри й основні наукові сили. Через це кількість науковців на 10 тис. населення України в 1963 р. досягло лише 16 чоловік. Це було вдвічі менше, аніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадало 33 наукові працівники.

Друга половина 1950-х і перша половина 1960-х років стала часом стрімкого розвитку української академічної науки, яка швидко виходила на європейський і світовий рівні, збагачувала інтелектуальний потенціал нації.



Сергій Корольов



Павло Попович



працюємо з документами

- Визначте, на які проблеми української школи на початку 1960-х років звертав увагу І. Дзюба в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

...Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських і неукраїнських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць. Але й ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб переконатися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців». Однак найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної належності та



пов'язаних із цим обов'язків, не забезпечують найменшого знання рідної історії та рідної культури...



перевірте свої знання

1. Визначте внутрішні та зовнішні чинники, які зумовили нове ставлення до науки й освіти в СРСР та УРСР.
2. Охарактеризуйте зміни, які відбулися протягом зазначеного періоду у сфері освіти республіки.
3. Проаналізуйте позитивні й негативні прояви, що характеризували розвиток науки в Україні в 1950–1960-х роках.
4. Назвіть видатних українських учених, які працювали в Україні в 1950-х — на початку 1960-х років. Який внесок у розвиток науки вони зробили?
5. Визначте причини, які сприяли чи гальмували розвиток науки та освіти в роки перебування при владі М. Хрущова.
6. Порівняйте здобутки та прорахунки в розвитку освіти в 1950-х — на початку 1960-х років. Чому ви надасте перевагу?
7. Доведіть, що період другої половини 1950-х — початку 1960-х років є найдинамічнішим в історії української науки?
8. Як позначилася атмосфера лібералізації в країні на розвиток гуманітарних наук?
9. Чому, незважаючи на успіхи в галузі фундаментальних і прикладних наук, Україна залишалася науковою периферією СРСР?

#### § 14. «ВІДЛИГА» В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

- Подумайте, чому митці порівняно з партійно-державною номенклатурою набагато швидше зреагували на десталінізацію. Чи відбулася б вона без них?

##### 1. Посилення зросійщення.

Перетворення, що відбувались у радянському суспільстві протягом хрущовського періоду, не зачіпали визначальних підвалин суспільного ладу, а тому не могли змінити його природу. Однією з провідних тенденцій, частково прихованою за поверховою лібералізацією, було активне культурно-мовне уподібнення за російськими зразками — зросійщення народів СРСР. Влада цілеспрямовано й наполегливо зміцнювала позиції російської мови в суспільстві.



історичний факт

Виступаючи в жовтні 1958 р. на з'їзді вчителів у Києві, завідувач відділу освіти та науки ЦК КПРС М. Кузін наполягав, що вивчення

української мови в школах із російською мовою викладання має здійснюватися лише на добровільних засадах. Низькі оцінки з цього предмета не повинні перешкоджати переведенню учнів до наступного класу чи вступу їх до вищих навчальних закладів. Хоча з'їзд виявив певний спротив висловленим партійним наполяганням, однак не насмівся заперечити їх.

Зросійщенню КПРС підпорядковувала й дискусію щодо реформи школи. Листопадіві (1958) тези ЦК КПРС з цього приводу містили пункт, що викликав гострі суперечки в ході обговорення в Україні. Компартія запропонувала порядок, за яким батьки мали визначати, якою мовою навчатимуться їхні діти в школі. В умовах домінування російської мови в партійних і державних установах, у технічній документації на виробництві було зрозуміло, що у великих містах батьки, прагнучи забезпечити дітям майбутній життєвий успіх, вибиратимуть російську мову навчання. Через це соціальний статус української мови в містах сходу та півдня України неухильно падатиме.

Такий нібито демократичний проект мав сприяти зросійщенню народної освіти, причому найефективніше, оскільки ініціатива виходила б від батьків. Підступність ідеї була настільки очевидною, що навіть чиновники високого рангу змушені були під час дискусії заявити, що українська мова має залишатися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах. Так, секретар ЦК КПУ з питань культури й освіти С. Червоненко, член Президії ЦК КПУ і заступник голови Ради міністрів УРСР С. Гречуха та інші вважали, що українська мова має обов'язково вивчатися в російськомовних школах України, а республіканське керівництво заслугоує на ширші права у сфері освіти.

Рішуче не визнавали такої «демократизації» освіти представники творчої інтелігенції. Вони слушно вбачали в партійних тезах засіб національного нівелювання та знеособлення. У грудні 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини». Добре відомі письменники рішуче виступили проти запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови в Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, скликані з приводу обговорення тез ЦК КПРС. В одностайно прийнятій резолюції вони заявили: «Віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їхні діти, — не можна!» Вони чітко усвідомлювали, що це питання вирішуватимуть не батьки, а місцеве партійне керівництво, яке орієнтуватиметься на вказівки союзного центру. Принципова позиція письменників України викликала хвилю схвальних відгуків, однак усупереч громадській думці Верховна Рада УРСР у **квітні 1959 р.** не включила пункт про обов'язкову мову навчання в текст закону *«Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»*. У ньому зазначалося, що навчання в школах Української РСР має здійснюватися рідною мовою учнів. У якій школі та якою мовою навчатимуться їхні діти — вирішуватимуть батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не ведеться викладання в даній школі, здійснюватиметься за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів. Пропозиція, згідно з якою батьки мали самі вибирати, якою мовою навчатимуться їхні діти, безперечно, працювала на користь російської мови. Адже й соціальний статус, і престиж російської мови були вищими.

Влада культивувала та підтримувала її, тож зрозуміло, якій мові батьки мали надавати перевагу, бажаючи добра своїм дітям.

Утілення закону швидко принесло свої результати. Кількість шкіл із російською мовою навчання неухильно зростала. У 1958/59 навчальному році в УРСР в україномовних школах навчалося 3,5 млн учнів, а в російськомовних школах – 1,5 млн, що зовсім не відповідало пропорціям чисельності представників українського та російського етносів в Україні.



#### історичний факт

Унаслідок наступу на українську мову в Кримській області, наприклад, працювали лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало понад 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. Не випадково така статистика приховувалася від громадськості. Інформація про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки перетворилося на державну таємницю. Відомо, що на середину 1960-х років українською мовою навчалося лише 62 % школярів республіки. Це значно менше, ніж відносна кількість українців у загальній чисельності населення УРСР.

У 1963 р. в Києві відбулася республіканська конференція з питань культури української мови, у роботі якої взяли участь понад 800 учителів, письменників, науковців. Найбільше уваги учасники конференції звернули на питання про становище української мови в суспільстві. Більшість учасників конференції засудила теорію двомовності нації, доводила необхідність розширення сфери вживання української мови, усунення штучних перешкод для її вжитку. Вони просили партійне та державне керівництво відновити й розширити сфери вживання української мови. Ішлося про те, щоб у всіх навчальних закладах викладання предметів здійснювалося українською мовою; нею ж велася виховна робота в дошкільних установах, де виховуються діти українців. Ставилося також питання про запровадження української мови в усіх установах і підприємствах, у транспорті та торгівлі; надання державної підтримки української мови у видавничій справі, кіновиробництві та ін. Проблеми збереження та розвитку рідної мови широко обговорювалися на сторінках періодичної преси.



#### історичний факт

Під тиском обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови. На цей час у восьми університетах України студенти-українці становили 61 %, викладачі-українці – 56 %, однак лекції українською мовою читали лише 34 % викладачів. А в Харківському та Одеському університетах усього 10 % лекційних курсів викладалися українською мовою.

У 1965 р. тиск громадськості змусив міністра вищої та середньої освіти УРСР  
**136** М. Даденкова розіслати інструкцію про мову викладання у вищих навчальних

зкладах. У документі ставилося завдання поступово перевести навчання на українську мову. З цією метою мало запроваджуватися у ВНЗ факультативне вивчення української мови. Від викладачів, які добре знали українську мову, вимагалось читання лекції українською мовою. Для решти планувалося організувати курси з її вивчення. Підручники, наукові записки та збірники мали видаватися здебільшого українською мовою. Для наукових працівників запроваджувалося складання кандидатського мінімуму з усіх спеціальностей українською мовою. Нею ж повинні проводитись усі офіційні заходи, масово-політична та культурно-освітня робота. У десятому, останньому пункті була вимога про зміцнення інтернаціонального виховання, поглиблення вивчення російської мови.

Подальші події засвідчили, що жодний з пунктів інструкції М. Даденкова не був виконаний, за винятком останнього, де було чітко зафіксовано вимогу: «Незалежно від мови викладання у вузі, забезпечувати абітурієнтам і студентам рівноправне користування українською та російською мовами на всіх видах занять».

Політика зросійщення відобразилася й на скороченні чисельності газет і книжок, виданих українською мовою. На початку 1960-х років в Україні друкували більше книжок російською мовою, аніж українською. Зокрема, у 1963 р. з 2366 газет, що видавалися в Україні, українською мовою публікувалися лише 765, тобто менше третини.

Отже, новий закон про школу, незважаючи на зовнішню демократичність та інші рішення влади, відобразив зневажливе ставлення влади до української мови, став засобом подальшого зросійщення та національного знеособлення українського народу. Гідну відповідь русифікаторам дав А. Малишко, який на похоронах В. Сосюри в січні 1965 р. проголосив: «Хай невігласи не ждуть зникнення української мови і української нації. Вони незнищенні». Погоджуючись з полум'яною заявою поета, потрібно зауважити, що в людському суспільстві нічого не втілюється в життя само собою, без напруження людських сил і цілеспрямованого їх докладання. Офіційна політика «рівноправності мов», за створених владою обставин, вела до утвердження безперечної переваги та посилення російської мови.

## 2. «Відлига» в українській літературі та мистецтві.

Перші кроки десталінізації духовної сфери суспільства — послаблення цензури, реабілітація відомих письменників і митців, скасування низки постанов 1940-х років, що стосувалися культури, — поступово сповнювали творчих особистостей передчуттям змін на краще. Першим закликом до пробудження в червні 1955 р. стала стаття видатного українського кінорежисера та письменника О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», опублікована в «Літературній газеті». Автор закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Ці слова митці зрозуміли як заклик до вільного творчого пошуку. Письменники відчували послаблення адміністративного та цензурного тиску й намагалися реалізувати задуми, про які раніше й не мріяли.

У 1950-і роки продовжили активну творчість поети старшого покоління — П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський. Твори українських письменників характеризувалися справжнім реалізмом, на відміну від заідеологізованого та догматизованого

соціалістичного реалізму. Зразками таких творів були: автобіографічна повість «Зачарована Десна» О. Довженка, романи «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда» М. Стельмаха, романи «Тронка», «Людина і зброя» О. Гончара, роман «Вир» Г. Тютюнника, роман «Дикий мед» Л. Первомайського, поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа», повість «Третя рота» В. Сосюри.

З 1956 р. за найвидатніші праці в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва почали присуджувати Ленінську премію. Її лауреатами в галузі української літератури стали О. Довженко (помертньо) за кіносценарій «Поєма про море», М. Рильський за збірки «Троянди й виноград» та «Далекі небосхили», М. Стельмах за трилогію «Велика рідня», «Кров людська — не водиця» та «Хліб і сіль», О. Гончар за роман «Тронка».

«Хрущовська відлига» характеризувалася й поверненням в українську культуру несправедливо забутих або репресованих імен. Особливо активну роль у відновленні доброго імені митців відіграв М. Рильський. Він домігся посмертної реабілітації М. Вороного та О. Олесья. Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування спадщини В. Чумака, О. Досвітнього, М. Ірчана, М. Куліша, Д. Фальківського. Багатьох літераторів поновили в правах членів Спілки українських письменників.

В Україну повернулися реабілітовані письменники, зокрема: Б. Антоненко-Давидович, М. Годованець, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич. Твори репресованих письменників публікували в «Антології української поезії», у збірнику «Революційні поети Західної України». Реабілітовані письменники та поети знову поверталися до активної творчості, хоча не всі зберегли життєві сили й могли з колишнім завзяттям енергійно та послідовно обстоювати культурні інтереси свого народу.

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років у літературу прийшли нові талановиті люди: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, Р. Іваничук, В. Коротич, Д. Павличко, М. Руденко, В. Симоненко, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз.

Вагомою подією в культурному житті України стало запровадження в 1962 р. республіканської літературно-мистецької премії імені Т. Г. Шевченка. Її лауреатами стали О. Гончар, І. Вільде, А. Головка, Ю. Збанацький, П. Загребельний, Д. Павличко, Ю. Мушкетик та ін.

Відступ від сталінізму дав змогу створити нові творчі спілки: Спілку журналістів України (1957), Спілку працівників кінематографії України (1958). Одночасно були запроваджені нові видання. У 1957–1958 рр. побачили світ «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство». Загалом у 1956–1958 рр. кількість журналів, що виходили друком в Україні, збільшилася з 49 до 64 назв (47 із них — українськомовні). Українськомовні газети в 1956 р. становили майже 77 %.

У другій половині 1950-х років приділялося більше уваги збереженню історико-культурної спадщини. Під охорону держави були взяті понад 2 тис. визначних архітектурних пам'яток республіки.

Лібералізація політичного та культурного життя в другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років спонукала компартійну верхівку визнати неправильною оцінку опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича.

Лібералізація позначилася й на творчості відомих композиторів тих років: С. Людкевича, Г. Майбороди, П. Майбороди, Л. Ревуцького, Ю. Мейтуса, А. Штогаренка. У жанрі оперети видатних успіхів досягли А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобули велику популярність пісенні твори О. Білаша, А. Фліпенка, І. Шамо.

Образотворче мистецтво збагатилося працями таких прославлених майстрів, як М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська. Плідно працювали майстрині декоративно-прикладного мистецтва К. Білокур і М. Примаченко.

Молоді митці, які шукали свої шляхи, часто наштовхувалися на нерозуміння з боку чиновників від мистецтва. Останні ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відступала від усталених канонів. Особливо затято вони переслідували авангардистське мистецтво.

На рубежі 1950–1960-х років трохи піднялася «залізна завіса», якою СРСР і його сателіти відмежувалися від зовнішнього світу. Разом із новими напрямками в моді та музиці в Україні поширилися перекладні твори відомих зарубіжних письменників — А. де Сент-Екзюпері, Е. Хемінгуей, А. Камю та ін. Дедалі частіше за кордон з України виїздили туристичні групи, творчі колективи й окремі виконавці. Це дало можливість організувати гастролі Державного українського народного хору у ФРН, Д. Гнатюка — у Канаді, Державного ансамблю танцю УРСР — у Франції. Тоді ж відбулися перші поїздки діячів української культури до США та Канади. Розширення контактів з іншими країнами, які жили повнокровним національним життям, стимулювало розвиток національної культури і в Україні.

Незважаючи на збереження ідеологічного контролю з боку компартійної влади, у всіх жанрах і проявах мистецтва створювалися сміливі й новаторські твори, які відображали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя стала могутнім рушієм розкріпачення творчої думки.

### 3. Шістдесятництво в українській культурі.

Роки лібералізації суспільного та культурного життя дали змогу українській інтелігенції вільніше подивитися на світ і за ідеологічними штучними конструкціями побачити живі гуманістичні загальнолюдські цінності. Під їх впливом у середовищі інтелігенції формувалося, набувало реальної сили критичне ставлення до дійсності, наростання несприйняття канонів соцреалізму. Одночасно відроджувався інтерес до власної національної культури, народних звичаїв і обрядів, власної історії.

Глибокі зміни у свідомості, світосприйнятті та творчості митців 1960-х років спричинили виникнення явища, відомого під назвою «шістдесятництво» — рух



Сцена з опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький» у постановці Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1951 р.

творчої молоді, яка осягала світ, органічно поєднуючи в собі загальнолюдські та національні цінності, легко знаходила нову оригінальну тематику, не обмежену рамками офіційної ідеології.

На передній план шістдесятники вивели національні проблеми — утвердження першості рідної мови, популяризацію здобутків української культури в народі з метою духовного відродження нації.

Твори шістдесятників дедалі більше суперечили створеним державною пропагандою ідеологічним штампам. Вони рішуче відкидали усталені стереотипи та звеличували загальнолюдські ідеали. На початку 1960-х років у Києві осередком культурного життя став клуб творчої молоді «Супутник». Він був заснований у 1959 р. студентами театрального інституту та консерваторії, літераторами та художниками. У клубі працювали секції кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Керівником був обраний **Лесь Танюк**. У роботі «Супутника» брали активну участь літератори та критики: І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, І. Світличний, Є. Сверстюк, художниця А. Горська. Вони проводили творчі вечори, виставки, організовували пошуки місць поховання жертв політичних репресій. Однією з форм роботи стало слухання лекцій з історії України. Їх молодим митцям читали історики О. Апанович та М. Браїчевський. З ініціативи членів клубу був створений студентський міжвузівський фольклорний мандрівний хор «Жайворонок». Подібні клуби почали діяти у Львові та Харкові. У Львові з 1962 р. працював клуб «Пролісок», у Харкові творча молодь гуртувалася навколо російського поета Б. Чичибабіна.

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років розквітнув талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження», уродженця Полтавщини **Василя Симоненка**. У 1962 р. побачила світ його перша поетична збірка «Тиша і грім». Пізніше вийшли друком збірки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Подорож в країну Навпаки». Усі вони були підпорядковані одній ідеї — безмежній любові до Батьківщини.

Тоді ж в українську літературу стрімко ввійшла випускниця Московського літературного інституту **Ліна Костенко**. Її перші збірки «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівки серця» засвідчили про великий талант поетеси, її здатність образно осягати дійсність, народжувати свіжі, живі думки, подавати їх у чудовій поетичній формі.

Поряд із названими іменами суспільно-культурний рух шістдесятників творили такі видатні митці, як М. Осадчий, М. Горинь, С. Караванський, В. Стус, М. Холодний, І. Калинець та інші творці української літератури новітнього часу.



140 Василь Симоненко

Плідними та багатограними були композиторські надбання Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загоруєва. Нову хвилю в кінематографічній творчості представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика.

Рух шістдесятників в образотворчому мистецтві яскраво представляла талановита художниця **Тетяна Яблонська**. У 1960-і роки вона на протигагу догматам соцреалізму демонструвала нові рішення художніх образів. У них художниця талановито розвивала давню традицію українського народного живопису («Травень»,

«Фольклорна сюїта» та ін.). Разом із В. Зарецьким та іншими художниками-шістдесятниками заснувала фольклорний напрям в українському образотворчому мистецтві. Незважаючи на перешкоди, він зберігся і продовжив розвиток у наступні роки.

1964 р. **Алла Горська** в співавторстві з О. Заливахою, Л. Семикіною, Г. Севрук та Г. Зубченко створила в Київському університеті вітраж «Шевченко. Мати». Зображення Т. Шевченка супроводжувалося словами: «Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло їх поставлю слово». Створена комісія визнала цей твір як «ідейно ворожий». Аллу Горську й Людмилу Семикіну виключили зі Спілки художників України.



А. Горська та ін. Вітраж «Шевченко. Мати». 1964 р.

Лібералізований, але не знищений тоталітаризм дуже швидко відчув загрозу у вільній творчості молодих шістдесятників. Їхні твори не друкували, проти них розгортали критичні кампанії. Компартійно-державна верхівка повернулася до адміністративних заборон. Так, уже в 1958 р. була заборонена поетична збірка **Дмитра Павличка** «Правда кличе». За таких умов творча інтелігенція розповсюджувала листівки, брошури, книжки, які публікувалися «самвидавком».

Безперечно, партійні функціонери від ідеології не могли схвалювати подібне. У їхні плани не входили докорінні зрушення в національно-культурній політиці. Поворотним моментом у політиці стосовно молодих творчих сил стало відвідання М. Хрущовим виставки в Манежі в грудні 1962 р., де він звинуватив представників неофіційного мистецтва в «зраді інтересів народу». А після зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією 8 березня 1963 р. в Кремлі розпочалася чергова ідеологічна кампанія проти шістдесятників: літераторів, художників, учених і шанувальників їхніх творів — учителів, студентів, старшокласників. Критику за так звані формалізм і космополітизм<sup>1</sup> влада супроводжувала заборонами публікувати твори, проводити літературно-мистецькі вечори, закриттям клубів творчої молоді. Під тиском влади значна частина інтелігенції відійшла від активної громадської діяльності й поринула у сферу професійних інтересів, приховуючи своє ставлення до влади або, висловлюючи свою опозиційність у завуальованих формах. Частина молодих митців залишилася на своїх позиціях, що й призвело до їх конфронтації з владою.



працюємо з документами

- Прочитайте уривки, визначте характерні риси митців-шістдесятників.

Молодий учитель із м. Горлівки В. Стус через кілька років після прийняття нового закону про школу (1958) писав у листі до А. Малишка: «На Донбасі (та й не тільки) викладати українську мову в російській школі — одне недоумство... Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мову народу, який виростив цих батьків... Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної... Іноді

<sup>1</sup> *Космополітизм* — ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне — національним проблемам.



здається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. ...Співають, коли дерево, на якому вони сидять, здригається від сокири... Як можна зрозуміти їхній спокій?»

#### Євген Сверстюк про шістдесятників

Шістдесятники — велике явище другої половини ХХ ст., дивне своїм виникненням у непевну пору «відлиги» та стоїчним протистоянням неосталінізму й живою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який провітлює, підносить і єднає нас. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 1960-х років і фіксується образ:

Такий був час: кругом шакали,  
У колі жменька нас жива,  
А ми феномена шукали  
І спотикались об слова.

Другою ознакою, я б назвав шукання правди та чесної позиції, у чому вже є неприйняття й опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді — за шукання істини — замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Третьою ознакою я б назвав неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі та всьому апаратів будівничих казарм.



перевірте свої знання

1. Розкрийте зміст десталінізації у сфері культури. Поясніть чому в тих умовах стримувався процес національного відродження та посилювалося зросійщення українців.
2. Чим було викликане та в чому проявлялося зросійщення в Україні в другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років?
3. Доведіть, що українське суспільство не пасивно сприймало наступ русифікаторів.
4. Поясніть, чому відома інструкція міністра вищої і середньої освіти УРСР М. Даденкова виконувалася непослідовно. Яка позиція влади приховувалася за нею?
5. Охарактеризуйте період «хрущовської відлиги» в українському культурно-мистецькому житті.
6. Визначте причини виникнення мистецько-громадського руху шістдесятників.
7. Охарактеризуйте поняття *шістдесятництво*, визначивши при цьому особливості руху.
8. Назвіть відомих митців періоду 1950-х — першої половини 1960-х років, висловіть своє ставлення до їхніх творів.
9. Обґрунтуйте або заперечте твердження: «Шістдесятники не боролися з радянським ладом, а бажали реформувати його, покращити».

## § 15. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА

- Пригадайте, кого в попередні історичні часи називали дисидентами.
- Чи є корисними для суспільства напівзміни, напівдозволи?

### 1. Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості.

Дисидентський (опозиційний) рух виник в Україні в середині 1950-х років як форма протесту проти дій партійно-державного апарату та порушення ним радянських законів. Слово «дисидент» означає «незгодний» і пояснюється як «людина протестна», яка відкрито протиставляє свої погляди панівній ідеології та рішуче захищає свої переконання. Синонімом слова «дисидент» стало «правозахисник» — людина, яка виборює громадянські, релігійні та національні права.

Дисидентство охопило всі регіони України та найбільші міста, набуваючи національно-демократичного забарвлення. Дисидентський рух в Україні заявив про себе ще навіть раніше, аніж у тогочасних Ленінграді, Москві та інших містах Росії.

Основними причинами виникнення дисидентського руху були політичні: відсутність справжньої політичної самостійності республіки, однопартійна система, яка позбавляла суспільство демократичного вибору шляхів політичного розвитку, забороняла діяльність опозиції, установила цензуру, відкидала будь-які законні можливості для зміни влади, призвела до небаченої бюрократизації системи управління. Не менш важливими були й національно-культурні причини. Серед них насамперед вирізнялися політика зросійщення, позбавлення українського народу самобутніх рис, можливостей для вільного національно-культурного розвитку. Соціально-економічні причини полягали в низькому рівні життя, нав'язуванні Україні невідповідної їй потребам і можливостям моделі економічного розвитку, суперечностях економічної політики. Дисидентський рух зумовлювали також релігійні причини, породжені державною антирелігійною політикою й антидемократичними засобами, якими вона проводилася.

Названими причинами були зумовлені й напрями дисидентського руху. Найрадикальнішим і найбільш переслідуваним напрямом був політичний, самостійницький. Представники цього руху мали за мету здобуття державної незалежності України. Головним засобом її здійснення обрали агітацію за вихід зі складу СРСР.

Національно-культурний напрям зосереджувався на питаннях задоволення духовних і культурних потреб українського народу шляхом відродження національної самобутності, традицій мови, усебічного та правдивого висвітлення історії. Представники цього напрямку засуджували й чинили опір зросійщенню.

Правозахисний напрям об'єднував людей, що виступали проти незаконних арештів і закритих політичних судів, порушення соціальних, економічних, культурних прав українців як людей і громадян.

Переслідування радянською владою служителів церкви та віруючих покликали до життя рух за свободу совісті, який теж був органічною складовою дисидентського руху. Напрями дисидентського руху не були чітко розмежованими. У діях і заявах дисидентів завжди органічно поєднувалися зусилля, які можна було розцінити як утілення кількох різних напрямів.

Українське дисидентство як форма національно-визвольного руху характеризувалося комплексом ознак. Передусім це була мирна, ненасильницька форма **143**

боротьби з владою за вплив на свідомість суспільства. Цей рух не мав чітко визначених організаційних форм, а складався з різноманітних гуртків, спілок, об'єднань, комітетів. Він мав загальноукраїнський характер і був представлений своїми активними учасниками та прихильниками в усіх регіонах України. Дисидентство охоплювало різні соціальні верстви. Насамперед це було молоде покоління інтелігенції, яке готувалося взяти на себе відповідальність за долю свого народу. Здебільшого це не були відверті противники комунізму. Більшість із них щиро прагнула вдосконалити соціалістичний лад.

Перші організації опозиційного руху створили активісти ОУН і УПА, які в середині 1950-х років після припинення збройної боротьби шукали нових методів і засобів продовження боротьби з владою. Певний час вони намагалися продовжити підпільну роботу. У 1958 р. в Станіславі (Івано-Франківську) була виявлена Об'єднана партія визволення України. У 1961 р. у Львові заарештували Український національний комітет, що складався з робітників львівських підприємств і поширював нелегальну літературу.

Окремі опозиційні групи виникли в Східній Україні. У 1956–1959 рр. на Донбасі діяла таємна робітничая організація «Реалістичний робітничий гурток демократів». Члени гуртка виступали проти монополії КППС на владу, за демократичні вибори, наділення селян землею. Вони розповсюджували листівки в містах Донбасу. Підпільні організації були малочисельними. Радянські спецслужби швидко їх виявили та нейтралізували.

Наприкінці 1950-х років розпочався новий етап опозиційного руху. Він характеризувався іншою тактикою. В умовах лібералізації суспільних процесів, зростання рівня життя населення дисиденти не могли розраховувати на масовий опір владі. Тому нове покоління опозиціонерів намагалося поєднувати підпільні та легальні методи діяльності.

Першою опозиційною організацією нового типу стала *Українська робітничо-селянська спілка*, створена у Львові в 1958 р. молодим юристом **Левком Лук'яненком**. Уродженець Чернігівщини, учасник Другої світової війни, офіцер радянської армії, випускник юридичного факультету Московського університету, Л. Лук'яненко за направленням поїхав у західний регіон України працювати пропагандистом Радехівського райкому партії. Створена ним організація мала за мету вихід України зі складу СРСР. Уперше в повоєнній історії опозиціонери пропонували суспільству мирні засоби боротьби. Головним із них уважалася пропаганда реалізації статті конституцій СРСР та УРСР про право виходу



144 Левко Лук'яненко

України зі складу Радянського Союзу. Наступним кроком члени спілки вважали вирішення цього питання або Верховною Радою УРСР, або усенародним референдумом. Однак у січні 1961 р. учасники спілки були виявлені та заарештовані. У травні того ж року у Львові їм був оголошений судовий вирок. За звинуваченням у «зраді Батьківщини» Л. Лук'яненка було засуджено до розстрілу (згодом смертний вирок замінено 15-річним терміном ув'язнення), І. Кандибу — до 15, С. Вірун — до 11, інших членів спілки засуджено до 10 років ув'язнення.

На початку 1960-х років почала зростати кількість так званих «антирадянських проявів». Велике обурення ви-

кликало підвищення цін на м'ясо-молочну продукцію. Зростала кількість листівок з різкою критикою політики КПРС та радянського уряду.



### історичний факт

Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР було розповсюджено 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 2,5 тис. авторів. Це вдвічі перевищило кількість подібних документів за перше півріччя попереднього року. Доповідна записка КДБ СРСР у ЦК КПРС засвідчувала: «У листівках і анонімних листах містяться заклики до активної боротьби проти чинного в СРСР ладу, злісні наклепницькі вигадки щодо окремих керівників радянської держави, націоналістичні настрої, невіра в побудову комуністичного суспільства в нашій країні, наклепи на радянську демократію. В ряді анонімних документів висловлюється ненависть до КПРС і комуністів, погрози на адресу місцевого партійного і радянського активу». За матеріалами записки найбільша кількість «антирадянських» документів була виявлена в Україні, Азербайджані, Грузії, Латвії, а також в окремих районах РРФСР.

Складовою частиною суспільно-політичного життя України в 1960-х роках став «самвидав» — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів. Шляхом «самвидаву» в Україні в ті роки поширювалися відмінні від офіційної ідеології оригінальні публіцистичні, прозові, поетичні твори В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Стуса та ін. У них насамперед викривалися деформації радянського суспільства. Цей інструмент самовираження розглядався українською інтелігенцією як один із шляхів утілення в життя проголошеної конституцією свободи слова, як засіб висловлення непокори вільних душею творців тоталітарному режимові в СРСР.

У 1964 р. в західних областях виникла ще одна підпільна організація — *Український національний фронт* (УНФ), який налічував понад 150 осіб. Метою організації була агітація за вихід України зі складу СРСР і утворення незалежної держави.

Серед репресованих був і учасник Другої світової війни, один із лідерів українського дисидентського руху — генерал-майор радянської армії **Петро Григоренко**. У відповідь на легальну правозахисну діяльність, виступи та підтримку справедливого й природного прагнення кримських татар повернутися на історичну батьківщину він двічі був поміщений до психіатричної лікарні, а влітку 1964 р. розжалуваний у солдати, позбавлений усіх державних нагород і пенсії.

Подією, що викликала гнів і розпач дисидентів, стала пожежа 24 травня 1964 р. в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського в Києві. Згорів відділ українських стародруків і рукописів, архів Центральної ради. У «самвидаві» з'явився анонімний твір під назвою «З приводу процесу над Погружальським», де писалося: «Не втійшаймо себе вічною істиною про безсмертя народу —



Петро Григоренко

його життя залежить від нашої готовності постояти за себе». Автори цього документа були Є. Сверстюк та І. Світличний.

Щоб уникнути звинувачення в підпільній діяльності, шістдесятники переважно не прагнули створювати документально оформлені організації, а в самвиданих матеріалах не ставилося питання про зміну ладу, тому їх поширення важко було кваліфікувати як «антирадянську агітацію та пропаганду» (ст. 62 КК УРСР). Проте це не врятувало шістдесятників від репресій. Однак арештами влада відштовхнула інакодумців від комунізму в стан своїх непримиренних ворогів.

Отже, з другої половини 1950-х років в Україні зростала досить помітна хвиля патріотично-просвітницького дисидентського руху. Її насамперед представляла творча молодь, а також представники інших соціальних верств суспільства, які сміливо демонстрували своє світобачення, чим формували громадянську й національну свідомість багатьох людей в Україні.

## 2. Релігійна політика.

Процес лібералізації суспільного життя фактично не торкнувся церкви. Північна ідеологія, що базувалася на спрощеному матеріалістичному світогляді, заперечувала релігійну свідомість і в 1950–1960-х роках розгорнула чергову антирелігійну кампанію.

Перші роки «хрущовської відлиги» характеризувалися певним послабленням контролю за діяльністю церкви. Так, **10 листопада 1954 р.** була прийнята постанова ЦК КПРС «*Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення*». У документі зазначалося, що не варто допускати адміністративного втручання в діяльність церкви, ображати почуття віруючих. Постанова вимагала ретельнішого добору лекторських кадрів, контролю партійних організацій за здійсненням науково-атеїстичної пропаганди.

Нові акценти в політиці спричинили певні поступки релігійним громадам, хоча й незначні. У 1955–1956 рр. в Україні дещо збільшилася кількість православних церков і молитовних будинків, зросла й чисельність православного духівництва.

Почалося повернення репресованих священиків, у тому числі й ліквідованої в 1946 р. і в 1949 р. на Закарпатті Української греко-католицької церкви. Протягом 1955–1956 рр. в УРСР повернулися 286 із 344 засланих у Сибір уніатських священиків. У містах Львівської, Станіславської (Івано-Франківської) та Закарпатської областей духівництво стало проводити богослужіння в приміщеннях закритих уніатських храмів. Траплялися навіть випадки захоплення уніатами діючих православних церков. Окремі сільські громади подавали до органів влади заяви про реєстрацію церковних греко-католицьких громад і духівництва, мотивуючи це тим, що ліквідація унії здійснювалася адміністративними методами.

Радянські спецслужби повідомляли, що діяльність греко-католицького духівництва скеровували звільнені з ув'язнення священики, які в місцях заслання були таємно висвячені на єпископів. Вони їздили по містах і селах, вивчали настрої населення, налагоджували необхідні контакти. На думку спецслужб, цією справою керував митрополит **Йосип Сліпий**, який після відбуття терміну ув'язнення перебував у будинку інвалідів у Красноярському краї. А в документах радянських органів за 1956 р., що наглядали за діяльністю православної

церкви, зазначалося, що православний митрополит Київський і Галицький Іоанн та архієреї на місцях не перешкоджали діяльності греко-католиків, посилюючись на те, що унія була ліквідована адміністративним шляхом. Тому за справу протидії греко-католикам взялися радянські органи влади. 1957 р., посиливши різні форми адміністративного переслідування, вони добилися згортання діяльності забороненої церкви.

Однак переслідування релігійних громад не обмежилось лише греко-католицькими громадами. На зміну порівняно ліберальній політиці властей щодо релігії та церкви були вжиті жорсткі заходи. Наприкінці 1950-х років відповідно до проголошеного курсу на побудову комунізму було розгорнуто кампанію форсованого подолання релігійності. Посилилось адміністративне втручання органів радянської влади в діяльність релігійних організацій. Державою були прийняті норми, які значно обмежували можливості відкриття церков. Одночасно нові закони суттєво полегшували їх закриття.

Одним із дієвих напрямів пригноблення церкви було обмеження її фінансово-економічних можливостей: закриття і руйнування монастирів, храмів, конфіскація ікон, книг, церковного начиння, приміщень. Окрім того, здійснювався масований політичний та моральний тиск на духовництво та вірян із вимогою відректися від своїх релігійних переконань. Застосовувалися різноманітні засоби і форми дискредитації церкви і священнослужителів. Форми впливу на релігійних опонентів не відзначалися оригінальністю. Державні атеїсти доводили в основному не переваги над релігійною ідеологією, а боролися з її носіями, примушували їх залишати культові споруди, обкладаючи їх надмірними податками, змушували підписуватися на державні позики тощо.

Економічна основа діяльності церкви була особливо ослаблена за допомогою підвищення податку на виробництво і продаж свічок, запровадженого восени 1958 р. Це призвело до помітного скорочення прибутків релігійних організацій. Багато сільських парафій змушені були відмовитися від утримання церковних хорів, ремонту храмів, сплати внесків до єпархіальних управлінь тощо. У таких парафій ледве вистачало коштів на оплату праці церковних служителів та утримання храмів.

До монастирів також були вжиті жорсткі заходи: їм заборонялося використовувати найману працю, приймати осіб, яким не виповнилося 30 років. Через це там різко зросла кількість послушників похилого віку. Лише в 1959 р. в УРСР були закриті 12 монастирів.

Місцеві органи влади отримали негласний дозвіл діяти владно-адміністративними методами, допускаючи грубе порушення прав віруючих, законодавства про культу. Практикувалися закриття храмів і молитовень; безпідставні зняття з реєстрації, відмова в праві на реєстрацію релігійних об'єднань; незаконне вилучення в церковних громадах ключів від церкви, релігійної літератури; проведення обшуків у храмах, молитовнях, на квартирах парафіян, відмова в прописці за місцем проживання священників, робітників і службовців церкви; образа релігійних почуттів, звільнення віруючих з роботи через їхні релігійні переконання, відмова в прийомі їхніх дітей до вищих навчальних закладів.

Система названих дій проти церкви називалася «обмежувальними заходами». Їх усіляко підтримували газети, радіо, культурно-освітні заклади, інші засоби впливу на населення, які загалом були зорієнтовані на посилення атеїстичної

роботи. У вищих навчальних закладах відкривалися кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій з наукового атеїзму запроваджувався не тільки у вищих, а й у середніх спеціальних навчальних закладах, професійно-технічних училищах, у старших класах загальноосвітніх шкіл, на курсах перепідготовки кадрів тощо.

Держава вживала також заходи, спрямовані на припинення паломництва та закриття святих місць. Одночасно робили все для ліквідації діяльності якомога більшої кількості церков. Початок 1960-х років позначився посиленням переслідувань євангельських християн, баптистів, адвентистів сьомого дня та представників інших конфесій.

З цією метою на початку 1962 р. питання про припинення діяльності храмів були передані з республіканського центру виконкомом обласних рад. Унаслідок масованого наступу на церкву протягом 1957–1964 рр. майже половина церковних громад України залишилася без храмів, дві третини монастирів припинили свою діяльність.

Отже, процес десталінізації радянського суспільства зумовив спочатку певне послаблення тиску на релігійні організації. Однак цей «відступ» був короткотривалим, «лібералізація» у відносинах із церквою — поверховою та непослідовною. Наприкінці 1950-х — у середині 1960-х років розпочалася масштабна кампанія наступу на церкву, яка суттєво послабила її позиції, проте так і не змогла її знищити.



працюємо з документами

- Прочитайте уривок з резолюції, запишіть ті проблеми, які турбували громадськість України на початку 1960-х років у питаннях мовної політики влади.

#### З резолюції республіканської конференції з питань культури української мови

*Київ, 11–15 лютого 1963 року*

...Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб:

В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах весті навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чий кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.

В усіх установах і підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, у торгівлі всі справи вести українською мовою.

Академія наук, інститути, видавництва мають писати і видавати наукові твори в більшості українською мовою.

Кіностудії створювати художні й наукові кінофільми лише українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, мають перекладатись на українську мову...



перевірте свої знання

1. Назвіть основні причини виникнення та головні особливості дисидентського руху.
2. Охарактеризуйте напрями дисидентського руху.
3. Порівняйте опозиційні організації старого та нового типів за складом, методами, метою.

4. Поясніть причини радикалізації настроїв учасників дисидентського руху.
5. З'ясуйте, чому дисидентський рух в Україні набув національно-демократичного змісту.
6. Назвіть найвідоміших учасників дисидентського руху до середини 1960-х років. Розкажіть про їхні дії, що викликали найширший суспільний резонанс.
7. Охарактеризуйте спроби відродження греко-католицької церкви наприкінці 1950-х років.
8. Порівняйте перші та подальші кроки уряду М. Хрущова у сфері релігійної політики. Що призвело до розгортання антирелігійної кампанії?
9. Проаналізуйте з погляду демократичних загальнолюдських цінностей політику ущемлення церкви наприкінці 1950-х — першої половини 1960-х років.

### НАШ КРАЙ У 1950–1960-х роках

• З'ясуйте, які риси внутрішньополітичного життя країни в середині 1950-х років яскраво проявились у вашому краї. • Чим характеризувався стан промислових і сільськогосподарських підприємств вашої області, району, населеного пункту в період із середини 1950-х до середини 1960-х років? • Як зреагували мешканці краю на розвінчання культу особи Сталіна? • Наскільки охопив ваших земляків процес реабілітації жертв політичних репресій? • Як ставились у вашому краї до змін, які проводилися в суспільстві під керівництвом М. Хрущова? • Визначте при цьому, які зміни відбувалися в промисловості, сільському господарстві та повсякденному житті населення. • Чи позначилися на вашому краї та як саме наслідки науково-технічної революції? • Які відомі вчені, освітяни та митці жили й працювали тоді у вашому краї? • Як позначилася на духовно-культурному житті «хрущовська відлига»? • Які риси, характерні для шістдесятників, особливо проявились у представників інтелігенції вашого краю? • Як вплинули на життя краю шістдесятництво, дисидентський рух? • Як позначилася на вашому краї тогочасна кампанія наступу на церкву?



*Ф. Манайло. Село в горах. 1958 р.*

### УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 3

**«Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х — середина 1960-х років)»**

З березня 1953 р. в СРСР почали здійснюватися суперечливі та неоднозначні спроби трансформації тоталітарного суспільства. Початковий період десталінізації спричинив серйозні зміни в Україні. Були значно розширені законодавчі



права УРСР. Республіка отримала більші можливості щодо поточного та перспективного планування, використання капіталовкладень. Однак центр, як і раніше, тримав управління Україною у своїх руках.

У середині 1950-х років Україна стала основною металургійною та паливною базою СРСР. Однак успіхи в розвитку всіх галузей промисловості надзвичайно слабо позначилися на підвищенні матеріального добробуту населення.

У катастрофічному стані перебувало сільське господарство. З ініціативи М. Хрущова був здійснений комплекс заходів, спрямованих на розвиток сільськогосподарського виробництва та підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників. Однак у розвитку сільськогосподарського виробництва надавалася перевага екстенсивним способам господарювання. Величезної шкоди сільському господарству завдали укрупнення колгоспів, перетворення багатьох із них на радгоспи, ліквідація «неперспективних» сіл, зменшення площі присадибних ділянок, заборона утримання худоби в містах і селищах.

Істотною рисою періоду «хрущовської відлиги» була поступова переорієнтація на соціальні потреби та інтереси людей. Скасовувалася плата за навчання, відбувалися зрушення в житловому, цивільному та промисловому будівництві.

Важливим кроком у процесі десталінізації суспільства, утвердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), після якого широко розгорнувся процес реабілітації невинно репресованих українських письменників, митців, учених, окремих партійних, державних і військових діячів.

Ознакою демократизації суспільства в цей період стало широке залучення громадськості до вирішення суспільних проблем. Зміцнена республіканська влада отримала розширені повноваження. Водночас із процесами лібералізації політичного та духовного життя нове керівництво республіки проводило економічні реформи. Однак вони лише лібералізували політичну організацію суспільства. Безсумнівним досягненням М. Хрущова була соціальна політика.

Друга половина 1950-х — перша половина 1960-х років — це період стрімкого злету української науки. Однак зміни в суспільстві не мали глибинного характеру й не могли вплинути на його природу. Прагнення «рівноправності мов» завжди призводило до безперечної переваги й посилення російської мови.

Спроби часткового реформування тоталітарної радянської системи, атмосфера змін, новизни позначилася й на духовному житті. Відроджувався інтерес до власної національної культури, звичаїв, обрядів, історії.

У цей період виникло таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво. Формою протесту проти дій партійно-державного апарату став дисидентський рух. Він був загальноукраїнським явищем і проявився в усіх регіонах України.

Процес десталінізації радянського суспільства спочатку зумовив деяке послаблення тиску на релігійні організації. Однак короточасна лібералізація відносин із церквою була поверховою та непослідовною.

«Хрущовська відлига» породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно.